

*

,

,

,

,

,

,

,

,

,

,

,

,

,

,

,

((.))

Copyright © 2013

Проблема психокультурного розвитку людини є однією з актуальних у сучасних розвідках наук про людину і суспільство. Природа психодуховного вчинкового зреалізування особистості, суб'єктивна діалектика свідомості і культури, вітальні і духовні сили людини тощо набувають подальшого осмислення в контексті пояснення інтраекзистенційних практик особистого повсякдення громадян. Генеза феномена психокультурного як такого перетворюється у філософсько-методологічному дискурсі на головну світоглядну проблему не стільки сьогодення, скільки майбутнього.

Концептуалізація проблеми психокультурного як самоорганізованої сфери буття заснована на *апології людського в людині*, на філософській антропології, філософії культури, філософії життя з реалізацією психоаналітичного, феноменологічного, екзистенційного, герменевтичного, діалектичного, синергетичного, коеволуційного *інтегративних методологічних підходів*, а також на широкому уможливленні методів інтерпретації, логічного конструювання і вчинкового діалектичного мислення, засобів та інструментів

* Дослідження здійснене у рамках науково-дослідницької теми "Соціогуманітарна мислєдіяльність як методологічна основа соціальної роботи" кафедри соціальної роботи ТНЕУ, затвердженої УкрНПІ на 2009–13 роки (держреєстраційний номер 0109U000042).

зрілої методологічної роботи, рефлексивної миследіяльності і професійного методологування [див. 11; 15; 16].

Психокультура – це перш за все інтегральна категорія, яка містить теоретико-пізнавальні, художньо-творчі, морально-аксіологічні, різносуб'єктивні та інші характеристики вчинково-діяльної присутності людини у світі, одним із векторів розвитку якої є спрямованість її життєактивності на вдосконалення і самоорганізацію внутрішнього світу власного Я у мережі окультурених соціальних стосунків і взаємодій.

У широкому і загальному розумінні **культура психічної діяльності** – це певна ступінь психосоціальної зрілості особистості в напрямку, що визначається реальними, передусім етнонаціональними, надбаннями і загальними тенденціями розвитку всієї сьогочасної культури, тобто той рівень її вітапсихічного вдосконалення як суб'єкта діяльності, індивідуальності вчинення та універсуму спонтанності, який досягнутий у процесі привласнення певного набору цінностей, напрацьованих у даній конкретній культурі, та під час окультурення своєї природи.

Беручи до уваги етимологію слова “культура” (обробіток, розвиток, виховання), стверджуємо, що культура у суб'єктному вимірі повсякдення є синонімом розумних, доцільно організованих форм людської життєактивності (поведінки, діяльності, спілкування, вчинків), використання яких дозволяє кожній зрілій особі ефективно гармонізувати свої стосунки як із соціальним довкіллям, так і з природним середовищем. Існування **психологічної культури** на будь-якому рівні соціальної організованості (людина, група, організація, етнос, наука, людство) визначається безперервністю та синергійністю процесів становлення, вдосконалення, саморозвитку і розпаду названих сферних усуб'єктнень як буттєво-екзистенційних данностей. Без краси життєдайної –душевної, добродійної, праведної, морально чистої, сакраментальної тощо, побачити красу зовнішнього, себто суспільного повсякденного життя неможливо. Ще мислителі Античності розуміли цю своєрідну “психоекологічну аксіому” таким чином: “Якщо миру немає у твоїй душі, то його немає ніде!” [3].

Психокультурне самовизначення окремої людини – це уреальнені в діях і вчинках форми, методи, способи, засоби та інструменти її як суспільного зреалізування, так і особистісного та індивідуальнісного; це здушевлення стосунків з іншими людьми, рефлексивне пізнання самої себе, служіння справі життя і світопобудові за християнськими канонами. Саме таким є основне завдання психокультури – творення Людини моральної, добродійної, духовної, богоподібної.

За концепцією А.В. Фурмана [12; 14], **психокультура** – певне історично зумовлене, динамічне, програмово-духовне налаштування великого чи локалізованого соціуму на той чи інший спосіб своєї життєактивності (у формах поведінки, діяльності, спілкування, вчинення психодуховного утвердження), котрий забезпечує виживання, відтворення та оновлення

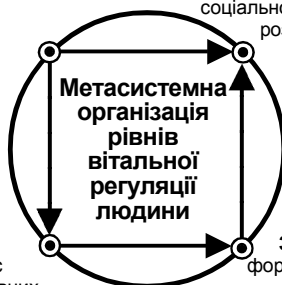
різномірності вітальності (біологічної, соціальної, екзистенційної, духовної) окремих спільностей і груп, щонайперше ідей, установок, цінностей, уявлень, норм і моделей діяння людей, упривалення культурного позитиву національної ментальності та соціальної психіки українства загалом. Водночас своє конкретно-ситуативне втілення психокультура знаходить в:

- а) сукупності освоєних людьми певної культури *способів або стилей життя*, які передаються від покоління до покоління у вигляді ритуалів, традицій, звичаїв, матеріального успадкування, стилю поведінки і спілкування;
- б) наборі *вітапсихічно запрограмованих реакцій і дій*, котрі привласнені народним загалом не лише для того, щоб пристосуватися й вижити у повсякденні повно проблемного соціалізованого середовища, а й творити культуру, облагороджувати довкілля, удосконалювати духовний світ групового “Ми” та індивідуального “Я”;
- в) інваріантах *програмово-смыслового забезпечення перебігу свідомості* – суспільної, групової, індивідуальної, котрі у взаємодоповненні утворюють своєрідний невидимий фільтр ментального світосприйняття і світорозуміння [7];
- г) нарешті в індивідуальнісному прийнятті і спонтанно-духовному опрацюванні кожною людиною як універсумом низки *надперсональних психоформ* (віри, честі, корисності, любові, краси, істини, справедливості, відповідальності тощо), котрі у певному взаємодоповненні визначають вектори її вчинково-особистісного зреалізування у розв’язковому контексті окремого суспільного повсякдення та її життєвий шлях у цілому, зумовлюють повний вияв особистісних екзистенційних ресурсів (внутрішньої свободи, смислових гірлянд, акцій милосердя, продуктивного вірування, досягнення святостей, миттєвостей причетності до вічного та ін.) через життєствердний пріоритет суб’єктивного над об’єктивним, духовного над матеріальним, збагачують сенс як власного життя, так і сімейного, родинного, професійного; спричиняють саморозвиток Я-духовного як внутрішньо неподільне злиття особи із Всесвітом в екзистенційних актах любові, творчості, толерантності, кохання [3; 4; 5; 10; 13].

Відтак психокультура, зважаючи на вищеподані міждисциплінарні узагальнення, – це *глобальний* – соціально спричинений, тотально уособлений, життєдайно просякнутий, культурно значущий – *механізм* регулювання, контролю, проектування і самоорганізації поведінки, діяльностей, спілкування і вчинення як окремих осіб і суб’єктивних організованостей (діад, триад, груп, колективів), так і масових утворень (громади, партії, етноси, людство). Причому регулятивний складник психокультури як бінарної сфери (тобто як діалектичне поєднання соціально організованої психодуховної данності і широкого культурного матеріалу, напрацьованого достойниками людства) є сполучною ланкою у виокремленні функціональних та ієрархічних характеристик, з одного боку, сигнально-знакових систем регуляції людської життєдіяльності, з іншого – образно-смыслових, мисленневих, у тому числі і суто психодуховних важелів дій, рішень, справ, учинків. На рівні людини як окремого поліупредметного

1 – нервова система як нейрофізіологічна регуляторна конструкція людської вітальності

4 – психокультура як ціннісно-смилова саморегуляційна система розумового, соціального, екзистенційного і духовного розвитку й самореалізації людини

2 – психічна система як психорегуляційний комплекс упорядковувальних сенситивних, перцептивних, репрезентативних процесів і дій

3 – свідомість як вітакультурна форма знаково-семантичного рівня регуляції психодуховного світу людини як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсума

Рис. 1.

Рівні самоорганізації метасистеми регуляції життєдіяльності людини

об'єкта психокультури, спираючись на вимоги *принципу кватерності* [див. 4; 11; 13], маємо чотири основних рівні регуляційної самоорганізації життєдіяльності як метасистеми (рис. 1).

Первинними рівнями метасистеми вітальної регуляції (в нашому розумінні термін “метасистема” узгоджено фіксує сталий якісний зв'язок усіх рівнів регуляції людини, внутрішню єдність відносно самостійних систем регуляції) є *нервова і психічна системи* людини, де психіка – витвір земного буття, що виконує принаймні три засадових функції – пізнавальну, регуляційну та інструментальну, і водночас дериват (своєрідна надбудова) над нервовою системою. Отож психіка – це одна з важливих регуляторних систем життєактивності організму, яка виконує своє функціональне призначення за допомогою відображення властивостей зовнішнього і внутрішнього середовища і трансформувальної взаємодії із довкіллям (відчуття – відображення – нервова система – психічна система регуляції) [1]. Загалом еволюція психічного розвитку у єдності його сенситивної, перцептивної і репрезентативної підсистем завершилась появою *свідомості*, регуляційна здатність якої виявляється не стільки у здатності до відображення навколишньої дійсності, скільки у можливості продукування символічних структур як доміантних стосовно інших систем і підсистем людини. Звідси, власне, й походить культурне змістовлення свідомості, адже сутність культури становить система символів і знаків, котрі так чи інакше наповнюють значеннєво-смилові поля чи мислеформи не лише індивідуальної свідомості конкретного громадянина, а й групової та масової. Інакше кажучи, свідомість виокремилась із психіки і набула самостійного онтофеноменологічного статусу як така унікальна психічна данність, котра “бачить сама себе через

1 – вартісно-орієнтувальний:

усвідомлення і внутрішнє прийняття особою життєвих орієнтирів, цінностей, смислів

2 – нормативно-регуляційний:

задає тенденційний коридор життєактивності, ситуативно визначає поведінково-операційну спрямованість особистості

4 – морально-етичний:

характеризує цілісність і гармонійність людини як особистості певної епохи і конкретного соціуму, визначає формат як її усупільненої життєактивності, так і досягнення цілей, психодуховного розвитку та самореалізації

3 – суспільно-моральний:

внутрішньо організує ціннісно-смыслову сферу людини і забезпечує змістовно-культурне її наповнення

Рис. 2.

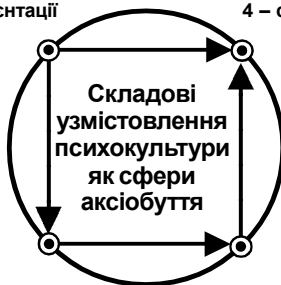
Компоненти аксіосфери як предмета психологічного пізнання (за концепцією А.А. Фурмана [11, с. 97])

зовнішній світ”, а також “відносно свого тіла, тому її можна вважати, – пише В.А. Роменець, – своєрідною композитивною сутністю, яка опосередковує тілне і духовне” [9, с. 16].

Найвищий рівень самоорганізації регуляційних функцій людини – здійснення психокультурної регуляції її життєдіяльності, яка становить складнодинамічну синергію ментальних, вітальних, соціальних, аксіологічних, екзистенційних та багатьох інших систем людського Я. Водночас психокультурний потенціал – це модус можливостей розвитку, трансформації, збагачення та смыслового оновлення її свідомості, розширення аналітичного, пояснювального, розумінневого, діяльного, рефлексивного, творчого часопростору її ресурсного капіталу, майже безперервна актуалізація й одночасне гальмування нових означень, смислів, психічних образів, мислесхем, сенсодуховних форм і самоціннісних структур. У цьому форматі теоретизування цілком слушно підтримати концептуальне уявлення А.А. Фурмана про **аксіосферу** як предмет психологічного пізнання [11; 12]. Зокрема, стверджується, що аксіосфера структурно й відтак змістовно є *надкладне психокультурне явище*, що містить принаймні чотири головних складники або компоненти (див. **рис. 2**). Причому окремо вказується на її онтолого-феноменологічну природу як унікальну дійсність психодуховного світу людини, що “організована навколо принаймні чотирьох концентрів: перший становить *сенси життєздійснення* окремого моменту сьогодення особи як своєрідне ядро її значеннево-смыслового простору буття; другий – *смыслову гармоніку* внутрішнього повсякдення, котра, перебуваючи у стані ситуативно спричиненого розиткового функціонування, визначає особистісно-індивідуальнісну змістовність життєактивності людини конкретних доквілля,

1 – цінності та ціннісні орієнтації

4 – смислоформи та сенсоформи

2 – оцінки і рефлексія

3 – значеннєві системи

Рис. 3.

Психокультура як сфера акціобуття

соціуму, історичної епохи; третій – *ієрархію цінностей і вартісних психоформ* (ідеали, ідеї, орієнтації, ставлення, настановлення тощо), котра уможливило чітку визначеність її мотиваційно-регуляційної системи щохвилинного самореалізування як високорозумної, усупільненої, екзистенційної, рефлексуючої і саморозвивальної істоти; четвертий – *загальну інтенційність* особи як сув'язь намірів, задумів, цілей та похідної від них конкретики психодуховної налаштованості її активності, діяльності і спілкування на об'єкт-предметне різноманіття зовнішнього світу. Останній концентр є найширшим, специфічно фоновим, що холистично визначає спрямованість свідомості і волі особистості на багатопараметричний світ у його часопросторовій організації плинного буття” [11, с. 96–97].

Отже, локалізовано *психокультуру* як метасистему вищого рівня регуляції життєдіяльності людини правомірно визначити як *особливу сферу акціобуття*, а саме як самоорганізаційну, саморозвивальну, полірекурсивну. До організованостей її онтичного матеріалу, що одночасно становлять її по-сегментне діалектичне змістовлення, належать цінності та ціннісні орієнтації, оцінювальна і рефлексивна діяльність, привласнені особою значеннєві системи як відкриті до змін трансперсональні світоглядні уявлення, смислоформи та сенсоформи, універсальний топос яких містить конструктивно-пошуковий характер, постає як інтенція-устремлення особистості до висот власного духовного зростання і самовдосконалення (рис. 3). Причому підставою для такого виокремлення організованостей чи змістовлень є специфіка змісту і функцій кожного із складових змістовлення психокультури. За відносної самостійності окремих складників, усе ж існують зв'язки, що відображають *генезис психокультури як самоорганізованої сфери акціобуття особистості*, являють собою і процес, і результат, і вітасуб'єктний стан, і тенденцію культууроосвоєння і культуротворчості.

Ціннісно-орієнтаційний сегмент змістовлення психокультури – це система цінностей, вартостей, ідеалів, цілей, переконань, установок,

атитюдів, смислів, що освоєна особистістю у процесі її усупільнення, характеризується для неї певною значущістю та визначає у повсякденні (головно через поведінку, дії, спілкування, вчинки) норми, погляди, ставлення і ситуаційні вибори у стосунках із суб'єктивним довкіллям. Саме ця система становить осереддя внутрішнього окультуреного (!) світу людини, уможливує цілісність її Я в цілому і Я-концепцію як центральну ланку самосвідомості. У цьому форматі методологічної рефлексії цінності – це вагомий чинник внутрішньої мотивації, основа ситуаційно-поведінкових вмотивувань особистості. Вони, актуалізуючись стають ціннісними орієнтаціями, котрі уприважуються у психодуховній організації людини як “суб'єктивні концепції цінностей або атитюдів, котрі займають одне із провідних положень в ієрархічній структурі регуляції діяльності..., виявляють її свідоме ставлення до соціальної дійсності, визначаючи широту мотивації поведінки, дій і вчинків...” [12, с. 6], себто полімотиваційну спрямованість людської повсякденної активності.

Отож цінності та ціннісні орієнтації – це динамічні інтегральні утворення, які акумулюють весь когнітивний досвід людини, опрацьовану нею систему знань, норм, значень і смислів, і які безпосередньо й опосередковано узмістовлюють спрямування і характер її світобачення. Система ціннісних переконань перебуває у підґрунті формування внутрішнього світу психокультури людини. І це пояснюється тим, що цінності, будучи властиві людській природі, у тому числі конституції, і маючи біогенетичне коріння, реального розвитку набувають лишень у часопросторі реальної (перш за все етнонаціональної та цивілізаційної) культури. З іншого боку, ціннісне сприйняття дійсності – це завжди визначальний чинник і водночас інтегральний показник психодуховного розвитку людини як особистості та індивідуальності [7]. Іншими словами, цінності становлять надіндивідуальну сутність особи, котра з їх інтенційно-екзистенційною енергетикою має змогу піднятися у розвитку до вершин самоздійснення, самоствердження, внутрішньої свободи і самотворення. Без цінностей, за визначенням П. Сорокіна, “людина перетворюється на електронно-протонний комплекс і рефлекторний механізм” [10]. Причому привласнення цінностей, ідеалів, моральних норм тощо є сутнісно індивідуальним багатопараметричним процесом. Людина здатна до сприйняття і творення цінностей у разі із-себе-здійснення цілої низки трансформацій власного Я, тоді самопізнання, яке змінює спосіб її увартісненого буття, контролює її етос. Невипадково сучасні суспільства тлумачать не лише в контексті диференціації класів, а більшою мірою як ієрархію свідомостей. У даному аналітичному вимірі цінності – це ще й вітакультурні форми фіксації, закріплення й утримання споріднених та узагальнених смислів і смислових гірлянд людського буття [8].

Оцінки й акти рефлексії – це насамперед способи осмислення людиною цілей, процесу та результатів своєї життєдіяльності, а також усвідомлення тих внутрішніх змін, які в ній відбуваються. Водночас – це також інтелекту-

альні засоби самопізнання і саморегуляції, які є механізмами розвитку і саморозвитку особистості. Відомо, що завдяки рефлексивній здатності та оцінковим судженням уреальнюється перебіг процесу самоідентифікації у вимірах суспільного і власного буття [8], людина переходить на нові рівні психокультурного розвитку.

Значеннєві системи – це передусім ієрархічно структурована система психологічних знань (фактів, уявлень, понять, законів і т. ін.), умінь символічної природи, яка об'єктивується традиціями, правилами і нормами у сфері спілкування, поведінки, психічної діяльності і вчинення. Названі системи є основою світоглядного розвитку людини, формування її світобачення і світорозуміння, а відтак характеризують ступінь її психокультурної зрілості.

Смислоформи та сенсоформи. Сенсили як особлива форма буття (О.Ф. Лосєв) є практикуванням й результативним підсумком культуротворення. Апологія смислу звернена до ситуації радикальних змін у глибинно-вершинних засадах суспільного буття, оновлення масиву ціннісних уявлень, віднайдення стратегічних світоглядних ресурсів і розвиткових перспектив власного удосконалення. Смислова реальність – це самостійна царина повнокровного – онтологічного і водночас екзистенційного людського існування. Ціннісно-смысловое поле людської свідомості, набуваючи усе більш складного вітакультурного узмістовлення у процесі життя особи, є об'єктом її самісно зорієнтованої психологічної творчості, де народжуються образи та ідеї, символи і поняття, вчинки і відносини, цінності та переконання. Смислотворчість тут виявляється стосовно норм (нормотворчість), нових особистісних смислів (переоцінка цінностей, сенсотворення), знань (відкриття, теоретичні знахідки тощо), способів діяльності (здійснення методологічної роботи, методологування), власного життя (життєтворчість, життєтворення), власного Я (визначення перспективи особистісного зростання, індивідуального самовдосконалення). Смислоформи у психокультурі особистості – це перш за все усвідомлені позиції людської генези й відрефлексовані форми та механізми її продуктивної, богонаступної причетності у світі і для світу, а також ціннісно-творча об'єктивація її діянь і вчинків у світі культури.

Формування смислообразів як базових констант психокультурно цілісного Я людини зумовлено, з одного боку, заданими векторами архетипного світобачення, тобто генетично запрограмованим психодуховним потенціалом, з іншого – самим перебігом процесу творення нових смислових конструктів, що здатні набувати нових окультурених мислєформ і мислєсхем. *Отже світ психокультури – нелінійний багатодієвий процес, який сягає самоосмислення та самоздійснення особистості на шляху все більш масштабного моделювання смисло- та сенсообразів її буття.*

Вітаособистісне продукування смислообразів спричиняє виникнення психічних реакцій і дій, які визначають і спрямовують вчинки людини, і її життєдіяльність у цілому, усвідомлюючись як особисті інтереси і світоглядні переконання, покликання і справа життя. Причому найбільш значущими

орієнтирами вчинення особистості стають духовні цінності як високий рівень розвитку самосвідомості та самісної організованості, як основа духовно-вольової цілісності її життєвого і творчого шляху. Духовний вимір буття людини – це втілення у світоглядних орієнтаціях сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, ментальності нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, бажань і зумовлює низку її провідних життєвих виборів, у тому числі гуманістичних цінностей, патріотизму, соціальної відповідальності.

Реальним для культурної людини є те, що наповнене значенням (означене) і смыслом (осмислене) у її житті. Тоді механізмом, який перебуває в центрі такого смислотворення, є прагнення бути якомога більш компетентним і знаючим, щоб комфортно почувати себе в навколишньому середовищі. Але людина має ще другу реальність, а точніше дійсність – *суб'єктивну*, яка утворює всю сукупність інтрапсихічних та духовних явищ, які наповнюють її весь ковтальний досвід. Саме через цю суб'єктивну інтрапсихічну дійсність кожна особа в основному і сприймає реальність зовнішню як через своєрідну рамкову умову. Сутнісно для нас суб'єктивно значущою є далеко не все із навколишнього світу, а лише ті його фрагменти, які набувають змістовлення в нашій свідомості. До того ж інтрапсихічна дійсність за певних обставин може бути суб'єктивно більш значущою, ніж реальність об'єктивна, що причинно зумовлює відомий консерватизм людських думок і переконань, цінностей і ціннісних орієнтацій.

У кожної людини сукупність індивідуально прийнятих сенсообразів організована в ієрархічну систему за ступенем їх суб'єктивної вагомості й особистісної значущості стосовно домінуючого ядра цінностей, у якому закономірно центральну роль відіграє смисл буття людини, що посилює гармонійну формопобудову як її внутрішнього світу, так і сфери її психокультури, котра виходить за межі психіки та охоплює всі вітасоціальні та окультурені форми поведінки, діяльності, спілкування, вчинків. Прагнення до пошуку в лоні реалізації особою смислу свого життя властиве всім людям. Воно є основним рушієм не лише поведінки і розвитку особистості, а й її самопізнання і самотворення. До того ж людина має вірити у смисл, яким наповнені її повсякденні вчинки. Зникнення цього орієнтиру з будь-якої причини веде за собою і розпад всієї психокультурної системи, коли все стає рівнозначним. Виникаючий при цьому хаос у сфері інтрапсихічної дійсності суб'єктивно відчувається як переживання, яке схоже на стан, котрий супроводжує психічну травму – відомий стан екзистенційного вакууму (Е. Фромм).

У будь-якому разі розвиток психокультурного світу особистості як царини аксіобуття відбувається в етико-нормативній площині та охоплює формування культури світовідношення, творення смисложиттєвих стратегій, розв'язання внутрішніх морально-етичних суперечностей, толерантного ставлення до ситуацій життя, досконалості психічної діяльності і душевних

екзистенцій. Тоді *сфера психокультури* – це програмний самісний шлях психодуховного розвитку людини до акмеологічних вершин ціннісно-смыслового розвитку особистісного начала людини, розширення простору її потенційних можливостей, досконалості та гармонійності у рамках конкретного повсякдення, а також постійне розширення і збагачення культурним змістом і духовним матеріалом її свідомості та самосвідомості.

1. Беломестнова Н.В., Плебанек О.В. Сознание и культура в естественно-научной картине мира / Н.В. Беломестнова., О.В. Плебанек // Вопросы философии. – 2012. – № 10. – С. 43–54.

2. Бердяев Н.А. О назначении человека / Николай Александрович Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.

3. Гуменюк О.Є. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2012. – №1. – С. 47–81.

4. Гуменюк О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загально-освітнього закладу : [монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Ялта–Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.

5. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості : [монографія] / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

6. Морщакова О. Соціальні цінності і ціннісно-смыслове наповнення процесу соціалізації / Олена Морщакова // Вітакультурний млин. – 2011. – Модуль 13. – С. 38–43.

7. Морщакова О. Цінність у психокультурному бутті людини як особистості / Олена Морщакова // Психологія і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 80–89.

8. Пазенок В.С. Цінності і смисли людського буття (сучасні інтерпретації) / В.С. Пазенок. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства / В.С. Пазенок, В.В. Лях, О.М. Соль та ін. – К., 2013. – 406 с.

9. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

10. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. – М.: Изд. пол. лит-ры, 1992. – 540 с.

11. Фурман А.А. Морально-етичні цінності у суспільному вимірі / Анатолій А. Фурман / Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 94–99.

12. Фурман А.А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів / Анатолій Анатолійович Фурман : Автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. – Одеса, 2009. – 20 с.

12а. Фурман А.В. Ідея професійного методологування : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта–Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

13. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [2-е наук. вид.] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль, 2011. – 168 с.

14. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : [навч. пос.] / Анатолій В. Фурман, Оксана Гуменюк. – Львів: Новий світ–2000, 2006. – 360 с.

15. Фурман А., Ревасевич І. Авторська програма курсу “Психокультура інноваційних соціосистем” / Анатолій В. Фурман, Ірина Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 221–235.

16. Щедровицький Г.П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Шк. культ. пол., 1995. – 760 с.

17. Щедровицький Г. Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення і зміст / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 29–39.